
ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. Н. Е.

Д. Н. Козак

У статті викладаються основні положення концепції автора про культурно-етнічний розвиток племен Північно-Західної України на рубежі і в першій половині I тис. н. е. та його особливості.

Розглядаються деякі теоретичні аспекти проблеми.

Регіон Північно-Західної України, який включає територію між Західним Бугом, верхів'ям Прип'яті і Горині, а також Верхнє Подністров'я (Волинь, Північна Галичина), історично склався як одна з найбільш активних контактних зон Європи. Це визначило ряд специфічних рис етнокультурного розвитку, що проходив тут наприкінці первісної епохи. Вони проявляються в порівняно частій зміні характеру культури, незавершеності культурного процесу, його відносній нестабільності. Перебуваючи на периферії великих культурних масивів, пам'ятки контактної зони характеризуються в більшості локальними особливостями, викликаними зв'язками їх носіїв з сусідніми культурними групами. Такими є пшеворські і вельбарські старожитності. Нерідко в результаті інтеграції двох-трьох культур виникають нові культурні утворення. Такими утвореннями в західноукраїнському регіоні є зубрецька (волино-подільська) та липицька групи.

Важливою закономірністю культуро- і етногенезу первісної епохи, яка особливо чітко простежується в контактній зоні, є тісна взаємодія мігрантів з автохтонним населенням. Цей процес забезпечує спадковість основних елементів матеріальної культури, і, на нашу думку, є одним з головних стимуляторів прогресивного розвитку того чи іншого етносу, що проживає в контактній зоні.

Визначення особливостей етнокультурного процесу в регіоні, заповнення двохсотрічної лакуни, яка існувала між пам'ятками зарубинецької та черняхівської культур, старожитностями пшеворської культури і зубрецької групи, дозволили відкрити глибокі культурні і генетичні зв'язки між цими послідовно змінюючими одне одного культурно-історичними утвореннями. Простежено, зокрема, наслідування культурних традицій, носіями яких був один і той же етнос, включення до цього етносу елементів культури сусідніх етносів, зокрема дакійського і германського. Виявлено момент розриву генетичного розвитку племен Волині в результаті повної зміни тут населення в останній чверті II ст. н. е., що було пов'язано з інвазією готів. Розглянемо коротко основні форми і особливості зв'язків між окремими культурами регіону в II ст. до н. е.— IV ст. н. е.

Найбільш ранніми в досліджуваній проміжок часу є поморсько-кльошова, зарубинецька і пшеворська культури (рис. 1).

Зарубинецькі пам'ятки були поширені в тих районах Волині, де поморсько-кльошові старожитності нашарувалися на старожитності милоградської культури. Пшеворські ж пам'ятки займають західну частину регіону, де до них існувала лише поморсько-кльошова культура. Ряд даних свідчить про те, що між двома останніми культурами не було хронологічної лакуни. Збігається їх ареал, однакова топографія селищ, часто вони розміщені на одних і тих же місцях. Важливим аргументом на користь думки про певну спорідненість двох культур є близькість елементів житлового будівництва, по-

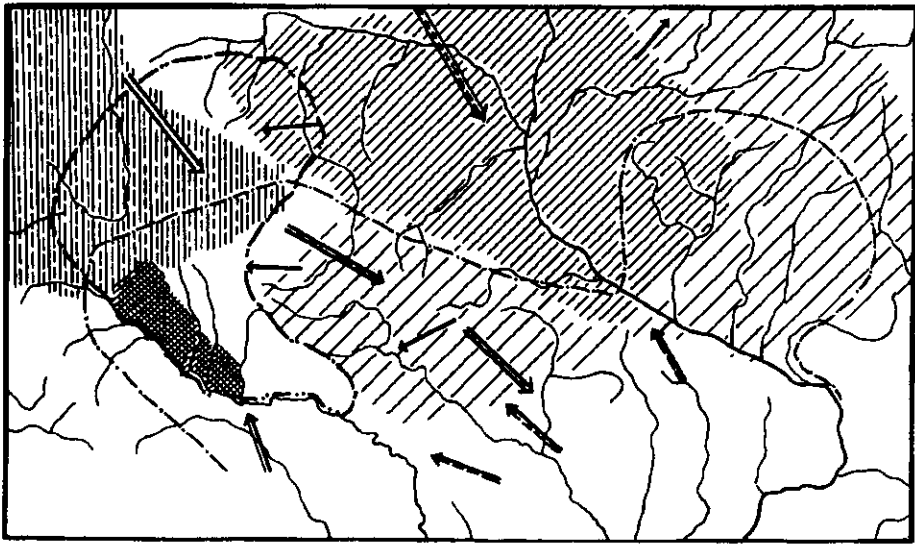

Рис. 1. Карта-схема етнокультурної ситуації на території України в I – III ст. н. е.

1 — ареал пшеворської культури; 2 — ареал зарубинецької культури і пізньозарубинецьких пам'яток; 3 — межі зубрецької групи; 4 — ареал липицької групи; 5 — межі черняхівської культури; 6 — напрям руху готів; 7 — напрям руху балтів; 8 — напрям руху дакійців; 9 — напрям руху сарматів.

ховальних звичаїв. На пам'ятках пшеворської культури виділена ціла група посуду (горщиків, мисок, кукликів), що має прямі аналогії в поморсько-кльшовій культурі. Ще ряд типів пшеворських горщиків мають свої прототипи в поморсько-кльшовій культурі і відрізняються від них лише способом формування вінець (у пшеворській культурі всі вінці потовщені і профільовані двома-трьома гранями із зовнішньої сторони). Спільними в двох культурах є деякі орнаментальні мотиви, обробка зовнішньої поверхні горщиків.

Ці дані дають підставу говорити про змішаний характер населення, яке проживало на пшеворських селищах і ховало покійників на пшеворських цвинтарях у I ст. до н. е. — середині I ст. н. е. Вони дозволяють нам приєднатися до думки дослідників, які стверджують, що пшеворська культура, прийаймні у східному ареалі, увібрала в себе значний поморсько-кльшовий компонент. Очевидно, пшеворські групи, просуваючись з північного заходу на Волинь, Північну Галичину, змішалися з носіями поморсько-кльшової культури, що привело до взаємоасиміляції.

Східними сусідами пшеворських племен протягом I ст. до н. е. — середині I ст. н. е. були носії зарубинецьких старожитностей. Аналіз результатів польових досліджень не дозволяє говорити про наявність якихось контактів між двома групами населення в цей час.

Картина різко змінюється у I ст. н. е., коли в Прип'ятському Поліссі, очевидно, у зв'язку з природними катаклізмами, раптово припиняє своє існування зарубинецька культура. Зарубинецькі групи відійшли, в основній масі, на Волинь і Північну Галичину, змішавшись з місцевим пшеворським населенням.

В результаті пшеворсько-зарубинецького інтеграційного процесу виникають якісно нові пам'ятки зубрецької групи. Вклад зарубинецьких племен у формування цієї групи значний. Із зарубинецькими традиціями пов'язана структура зубрецьких селищ, зокрема співвідношення на них житлових і гос-

* Термін «волино-подільська група», який вживався нами до цього часу, вимагає збігу вказаної території і ареалу досліджуваних пам'яток. В реальності цього немає. Крім того, аналогічна назва вже існує в археологічній науці стосовно пам'яток епохи бронзи. Тому вважаємо більш доцільним назвати новий культурно-історичний комплекс за населеним пунктом, де нами розкопане одне з найбільш яскравих поселень цього комплексу с. Пасіки-Зубрецькі біля Львова.

подарських споруд. Якщо на пшеворських поселеннях на одне житло припадає одна або менше господарських ям, то на зубрецьких — 6–8. На поселеннях Волині господарські ями концентруються великими групами на окремій віддаленій від жител ділянці.

Велика кількість господарських ям, їх скупчення на окремих ділянках — характерні для зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, Середнього і Верхнього Подніпров'я.

Із зарубинецькими традиціями слід пов'язувати поширення на зубрецьких пам'ятках квадратних жител-напівземлянок. У пшеворській культурі такі житла відсутні. У зубрецькій групі вони становлять 13 %. Проте інтер'єр, система будівництва стін переймаються з пшеворської культури.

Особливо вагомим був зарубинецький вклад у формування керамічного комплексу зубрецьких пам'яток. У процентному співвідношенні зарубиноїдні горщики становлять 52,5 %. Похідними від зарубинецьких є також 48 % мисок. Цікавим видом кераміки в зубрецькій групі є сковорідки без бортиків (диски-покришки). Ці вироби теж принесли з собою на територію Північно-Західної України зарубинецькі племена з Прип'ятського Полісся. В керамічному комплексі вони становлять до 10 %. До зарубинецьких впливів належать також орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень, насічок по краю вінець. На деяких зубрецьких селищах (Підбірці, Загаї-II) таким способом прикрашено до 28–32 % горщиків.

З пшеворськими традиціями пов'язані топографія поселень, прямокутні житла-напівземлянки, інтер'єр житлових споруд. Пшеворську основу мають 47,5 % горщиків, 52 % мисок, всі кухлики, спосіб обробки поверхні посудини, ряд орнаментальних мотивів. Цікаво відзначити, що в зубрецьких комплексах фази I пшеворські і зубрецькі форми представлені ще в чистому вигляді. У комплексах фази II вже виділяється ряд форм горщиків, мисок, які наслідують елементи обох культур.

Необхідно сказати, що на різних пам'ятках кількісне співвідношення елементів двох культур різне. На одних селищах більшу частину становлять посудини із зарубинецькими прототипами, на інших — з пшеворськими. В цілому зарубинецький компонент переважає на Волині, пшеворський — у Північній Галичині.

У процес утворення зубрецької групи на півночі Волині була втягнута певна частина носіїв культури штрихованої кераміки. Ілюстрацією цього слугують матеріали поселення в Підріжжі, де помітна частина кераміки має характерний для цієї культури декор.

У Північній Галичині до пшеворсько-зарубинецького інтеграційного процесу були втягнуті декільські племена — одні з носіїв пам'яток липицької групи¹. Дакійці з'явилися в цьому регіоні на початку I ст. н. е., але масове поширення їх пам'яток припадає на середину століття. Час співіснування пшеворських і дакійських племен був нетривалим — близько 50 років. Проте смужне розташування селищ обох культур створило передумови для тісних культурно-етнічних зв'язків між ними в цей період.

Ці зв'язки особливо рельєфні на фоні чітких відмінностей матеріальної культури липчан і пшеворців. Різні традиції будівництва житлових і господарських об'єктів, самобутні поховальні звичаї, оригінальні керамічні комплекси. Прикладом культурних взаємовпливів і етнічної інтеграції дакійців та місцевих груп населення слугують матеріали липицьких пам'яток середини — третьої чверті I ст. н. е., зокрема могильників у Звенигороді, Болотні, Неполківцях, поселень в Бернашівці, Звенигороді. На могильниках простежено симбіоз поховальних звичаїв двох культур. Основою поховального обряду були традиції дакійського населення: перевага урнових захоронень, очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища, покриття урн, бідність супроводжуючого інвентаря. Пшеворські елементи: супроводження поховань повторно перепаленими фрагментами кераміки, ритуальне поховання зброї, наявність ямних трупоспалень.

Викликає інтерес співвідношення дакійських і пшеворських рис культури на спільних або розташованих поряд селищах у Звенигороді, наприклад, обидва поселення розміщені на краю болотистої долини, по обидва боки не-

великого потічка, тобто в топографічних умовах, типових для пшеворської культури. На тому й другому поселеннях знаходився гончарний липицький посуд і пшеворський ліпний керамічний матеріал. Вони різняться лише процентним співвідношенням кераміки. Якщо на одному з них переважає ліпна і гончарна липицька кераміка, то на другому — пшеворська.

Більш обширний матеріал отримано при розкопках поселення в Бернашівці. Три типи горщиків, виділені в результаті аналізу матеріалу, були пшеворськими, два — близькі до дакійських. З мисок один тип пшеворський, другий — дакійський. Така ж культурна належність двох форм кухликів. На селищі знайдено диски-сковорідки, які не відомі в пшеворських і дакійських керамічних комплексах. В більш ранній час вони були поширені на цій території в поянешти-лукашівській культурі. Житло, виявлене на селищі, має переважно місцеві риси. В цілому поселення в Бернашівці має синкретичний, дако-пшеворський характер з перевагою пшеворських елементів.

На поселеннях пшеворської культури вплив дакійців простежується слабо. Він зафіксований лише на пшеворському могильнику в Гриневі. Дакійським впливом викликані, можливо, деякі деталі поховального обряду пшеворців: перевага урнових захоронень, очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища, покриття урн. Проте відзначимо, що ці риси характерні і для поморсько-кльошової культури. Результатом широких культурних контактів між пшеворськими і дакійськими племенами були, вірогідно, глибокі асимілятивні процеси, що привели до злиття цих племен. До кінця I ст. н. е. більшість липицьких пам'яток зникає. До цього явища мають безпосереднє відношення племена зарубинецької культури. Їх прихід на Волинь і в Галичину порушив культурно-етнічну стабілізацію, яка почалася, корінним чином, змінивши хід етнокультурного процесу.

Інтеграція пшеворських і зарубинецьких племен привела до зникнення пшеворської культури, формування старожитностей зубрецької групи (рис. 2). Зарубинці втрутилися також в дако-пшеворський інтеграційний процес. На дако-пшеворських пам'ятках з'являється кількісно помітний зарубинецький компонент. Про це свідчать матеріали поселення в Ремезівцях, поселення і могильника у Верхній Липиці. Ці обставини створили умови для ще більш глибоких культурно-етнічних контактів між носіями липицьких пам'яток типу Ремезівців і зубрецької групи. Ілюстрацією близькості двох груп пам'яток є численні округлобокі горщики з відігнутою шийкою і переломом стінок у верхній частині (Ремезівці, Верхня Липиця), типові для зубрецької групи. На липицьких пам'ятках часто зустрічаються специфічні пшеворські форми горщиків і орнамент. У свою чергу, ряд липицьких елементів виявлено на зубрецьких пам'ятках. Це ліпні горщики тюльпаноподібної форми, дакійський декор. Ряд даних свідчить про те, що горщики дакійського типу були місцевого виробництва. Цікавою є виділена на ранніх зубрецьких об'єктах невелика група горщиків (за формою близьких до циліндричної), які не мають аналогій в жодній з трьох культур. Віддалено такі горщики нагадують тюльпаноподібні дакійські посудини. Можливо, вони є похідними від цього типу дакійської кераміки. До запозичень з дакійського середовища належить і гончарна дакійська кераміка, виявлена в невеликій кількості практично у всіх об'єктах зубрецької групи. Липицьке походження мають також зубрецькі глиняні прясла, які за формою нагадують усічений конус.

Дакійські елементи остаточно зникають у Галичині в кінці II ст. н. е. Це явище пов'язано, очевидно, з приходом туди нових численних груп зубрецького населення, витіснених вельюарцями з Волині.

Археологічні матеріали свідчать, що з часу появи у Північній Галичині дакійські племена (вірогідно костобоки) були втягнуті в інтеграційно-асимілятивні процеси спочатку з пшеворським, потім із зарубинецьким поселенням. Це і привело до поступового зникнення липицької культурної групи. До кінця II ст. н. е. дакійське населення, яке було основним носієм пам'яток липицького типу, було, очевидно, повністю асимільоване слов'янами. Можливо, що якась частина дакійців відійшла протягом I – II ст. на південь, на свою батьківщину. Проте археологічними матеріалами це покищо довести неможливо. Спробу Л. В. Вакуленко аргументувати таку тезу матеріалами

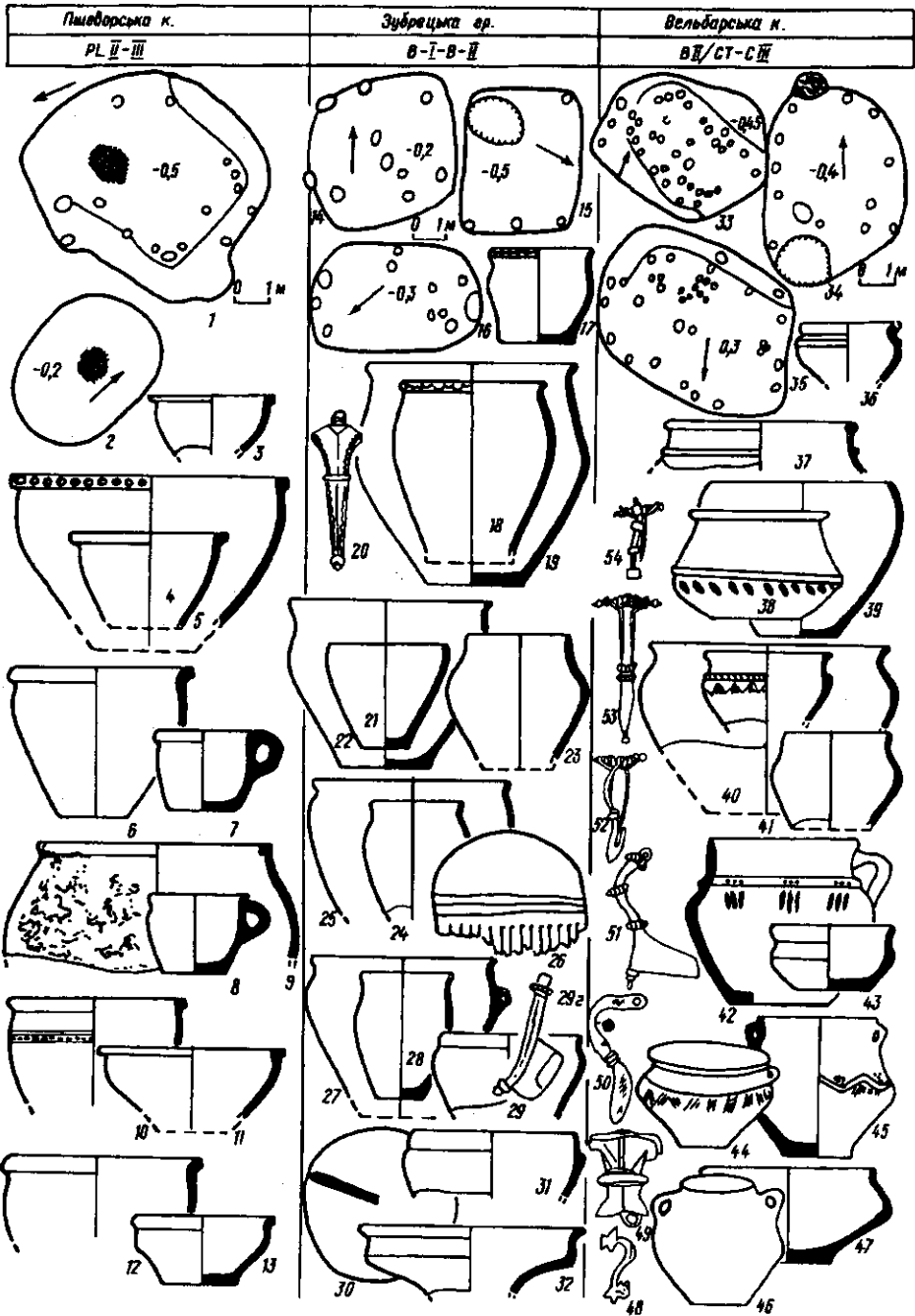

Рис. 2. Основні риси матеріальної культури племен Північно-Західної України рубежу і першої половини I ст. н. е.

кількох поховань у Заваллі, які, на її думку, є свідченням відходу дакійців з Подністров'я, слід вважати невдалою, оскільки вона ґрунтується на невірній хронології. Віднесення виявлених тут поховань до другої половини II ст. н. е., як це робить Л. В. Вакуленко, — безпідставне. Датуючого матеріалу в цих похованнях не виявлено². З таким же успіхом завалівські матеріали можна віднести до I ст. н. е. чи будь-якого іншого часу в рамках існування липицьких пам'яток.

На сході синкретичні за змістом пам'ятки зубрецької групи межували з не менш синкретичними старожитностями пізнязарубинецької групи.

Аналіз основних елементів матеріальної культури двох груп пам'яток³ дозволив виділити в них ряд спільних рис: однакова структура селищ з великою кількістю господарських ям, по суті мало відрізняються житлові споруди.

Певна подібність спостерігається і в керамічному комплексі. Зокрема, спільними є горщики з високими округлими плечиками, біконічні горщики, напівсферичні та циліндроконічні миски, диски-сковорідки. Спільним є також орнамент у вигляді пальцевих вдавлень і насічок на вінчику. На пізньозарубинецьких пам'ятках згадані форми є основними, на зубрецьких вони становлять 6 – 10 %. Подібність посилюється присутністю пшеворських елементів на пізньозарубинецьких пам'ятках. Тут вони становлять приблизно такий же відсоток, як зарубинецькі на зубрецьких.

Проникнення пшеворських культурних традицій на Південне Побужжя і Середнє Подніпров'я почалося ще в пізній доримський час, але особливо помітним стало у I ст. н. е. Дослідники відзначають ряд пшеворських рис в пізньозарубинецькому керамічному комплексі, в прикрасах⁴. Пшеворські традиції проникають навіть в особливо консервативний елемент культури — поховальну обрядовість⁵. Спостерігаються спільні риси в організації ремісничої діяльності, зокрема залізобудівної⁶. Найбільш близькими до зубрецьких є пізньозарубинецькі старожитності Південного Побужжя.

Отже, основою подібності двох груп пам'яток є наявність в них двох компонентів: пшеворського і зарубинецького. На зубрецьких пам'ятках основним був пшеворський компонент, хоча на Волині він співвідноситься в рівній мірі із зарубинецьким. На пізньозарубинецьких пам'ятках основу становлять зарубинецькі елементи з досить помітними південними впливами.

Подібність культурного розвитку племен Західної України і Наддніпрянщини ще більше посилюється в кінці II — початку III ст. н. е. На Подністров'ї сформувалися пам'ятки типу Сокільників, що знаменували собою третю фазу розвитку зубрецької групи, відзначену впливами провінційно-римської культури. В Середньому Подніпров'ї поширюються київські пам'ятки, яких ще не торкнувся вплив черняхівської культури (Обухів III, Казаровичі, Сушки II). Порівняння цих пам'яток вказує на досить значну близькість характеру поселень, особливо керамічного комплексу. Основними типами кераміки на пам'ятках обох регіонів є горщики з максимальним розширенням тулуба у верхній частині, випуклі біконічні горщики, посудини з короткою шийкою і слабoproфільованими плечиками. Перші дві форми сягають походження до зарубинецьких прототипів, третя — до пшеворських. На пам'ятках обох груп відсутні такі популярні раніше види кераміки, як миски, кухлики, сковорідки. Зникає орнамент. Необхідно відзначити також деякі риси поховальної обрядовості київських племен, близькі до пшеворських. Проте для більш повного висвітлення проблеми співвідношення двох культур потрібні додаткові дослідження, в першу чергу пам'яток київської культури та інших типів пам'яток передчерняхівського часу.

Уніфікація матеріальної культури племен Подніпров'я і Подністров'я в кінці II – III ст. н. е. може свідчити про формування на цій території єдиного етносу, вірогідно, слов'янського. Цей унікальний в історії раннього слов'янства процес був, на жаль, перерваний інвазією носіїв вельбарської культури з північно-західних областей Польщі, основу яких складали готи. Вельбарські племена зайняли територію Волині та Поділля, поселившись, у переважній більшості, на місцях проживання слов'ян — носіїв зубрецької та пізньозарубинецької культур. Матеріали, які ми маємо сьогодні, не показують яких-небудь контактів між зубрецькими, пізньозарубинецькими та вельбарськими племенами, тобто між слов'янами та германцями. І на Волині, і на Поділлі немає слов'янських пам'яток, які б існували до кінця II – III ст. н. е. У матеріальній культурі вельбарських племен відсутні елементи зубрецької чи пізньозарубинецької культур, а в останніх — вельбарські. Всі дані свідчать про повну зміну на Волині і Поділлі давньослов'янських пам'яток германськими старожитностями. Очевидно, слід прийняти думку, що під тиском вельбарців носії зубрецьких пам'яток Волині відійшли на південь, в Подністров'я, а з Поділля рушили на Південь — в район Буджацького степу, де в останні роки виявлено пам'ятки так званого етулійського типу, дуже схожі до

пізньозарубинецьких та зубрецьких⁷. Відзначимо, що в Північній Галичині у цей час щільність заселення збільшується приблизно в 2,5 раза. На пам'ятках цього регіону вельбарські елементи повністю відсутні. Здається, що добре організовані і численні слов'янські племена Північної Галичини зуміли зупинити подальше просування германців на південь. Через Подністров'я пройшли лише невеликі військові загони — носії пізньопшеворських пам'яток, представлених окремими похованнями або їх групами, які М. Ю. Смішко співвідніс з вандалами. На розвитку матеріальної культури зубрецького населення ці невеликі міграційні рухи германців не позначилися.

На території Волині вельбарські пам'ятки існують в основному до другої половини IV ст. і остаточно зникають на рубежі IV – V ст. (рис. 2). До цього часу відносяться окремі поселення та могильники, а також крупні скарби срібних речей, які складаються з жіночих прикрас та спорядження коня (Ласки, Борочин). На Південно-Східній Волині в пізньоримський час поширені пам'ятки так званої баївської групи, які містять вельбарські і черняхівські елементи (Пражів, Лепесівка, Борсуки). У більш південних областях вельбарські племена склали один з культурно-етнічних компонентів деяких пам'яток черняхівської культурної спільності.

У північній Галичині зубрецькі пам'ятки під впливом провінційно-римської культури поступово змінюються старожитностями черняхівського типу⁸.

Найбільш пізнім датуючим матеріалом на зубрецьких пам'ятках є речі, які в черняхівській культурі цього регіону належать до найраніших. Це фібули з високим приймачем, фібули підв'язного типу ранніх варіантів, трискладові кістяні гребені з дугоподібною спинкою. В найбільш пізніх зубрецьких об'єктах виявлено також 7 – 12 % гончарної сіроглиняної кераміки провінційно-римського типу, інші предмети південного походження (прикраси, жорна). Це дозволяє говорити, що зубрецька група і пам'ятки черняхівського типу складають хронологічно послідовний ряд з частковим перекриттям один одного.

Порівняння основних елементів матеріальної культури цих двох груп населення вказує на їх значну близькість, в багатьох випадках ідентичність: однакові топографічні умови розміщення поселень, ідентичні будівлі. Як на одних, так і на других поселеннях відкриті, в основному, напівземлянки прямокутної або квадратної форми площею від 12 до 25 м². Однакова конструкція вогнищ, пристінних прилавоків, розташування стовпових ям, а значить, і конструкція верхньої частини жител.

На пам'ятках зубрецької групи основу керамічного комплексу складає ліпний посуд, який включає горщики кількох типів і дуже рідко — миски та куклики. Характерною особливістю черняхівських пам'яток цього регіону є також наявність великої кількості ліпної кераміки, в переважній більшості горщиків. Таким чином, зникає (у порівнянні з попереднім часом) столовий посуд, який був, очевидно, витіснений більш довшою гончарною керамікою. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що в об'єктах зубрецької групи гончарна кераміка представлена виключно мисками.

Характер обробки зовнішньої поверхні, фактура тіста, посудин на пізніх зубрецьких пам'ятках не відрізняються від ліпної кераміки черняхівського типу. Форми горщиків у зубрецькій та черняхівській культурах однакові. Збігаються не лише основні форми горщиків, але й форми, які в черняхівській культурі зустрічаються в одиничних випадках, але є більш частими на пам'ятках зубрецької групи.

У черняхівській культурі, крім того, значний відсоток складають горщики, які імітують гончарні посудини. Крім цієї групи горщиків, на черняхівських поселеннях відсутні форми ліпної кераміки, які б не мали аналогій на більш ранніх зубрецьких пам'ятках (рис. 2). Все це свідчить про те, що їх виготовляло населення з однаковими культурними традиціями та навиками.

Ідентичні у двох культурах й інші речі, зокрема господарсько-побутові предмети (ножі, шила, прясла), прикраси і деталі одягу (фібули, гребені, пряжки, намиста). Деякі відмінності, що спостерігалися між ними, можна пояснити різним рівнем соціально-економічного розвитку етнічно спорід-

неного населення. Так, в черняхівський час широко використовується гончарна кераміка, набагато більший набір побутових і господарських предметів, зняряд різного виду ремесла. Ще одною рисою, яка зближує обидві культури, є повна відсутність поховальних пам'яток, доступних археологічним дослідженням, а значить, панування серед їх носіїв подібних ідеологічних уявлень.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що в III ст. н. е. у Північній Галичині із зміною культури не сталося помітної зміни населення. Основними носіями нової культури черняхівського типу були зубрецькі племена, етнічний склад яких формувався у ранньоримський час на пшеворсько-зарубинецькому і, частково, лупицькому субстраті.

Перехід від однієї культури до другої був поступовим, що підтверджується наявністю пам'яток перехідного типу, тобто таких, де співіснують елементи обох культур (Черепин, Незвисько, Бурштин). В об'єктах і культурному шарі цих пам'яток знайдено велику кількість матеріалу, властивого зубрецькій групі. Керамічний матеріал ряду жител черепинського (VI – VII, XI) та бурштинського поселень не відрізняється від керамічних комплексів пізніх зубрецьких об'єктів. Гончарна кераміка складає в них не більше 15 % і представлена виключно гончарними мисками. Датуючий матеріал, виявлений в житлах черепинського поселення, яке В. Д. Баран відносить до черняхівської культури, дозволяє датувати його другою половиною III ст. н. е.⁹ У більш пізніх, властиво, черняхівських об'єктах названих селищ численнішою є гончарна кераміка, в тому числі горщики і миски з домішками піску у тісті, часто трапляються уламки піфосів. Ці об'єкти, а також інші черняхівські поселення (Бовшів, Ріпнів II, Дем'янів) ілюструють процес дальшого розвитку матеріальної культури зубрецьких племен, відображаючи якісно нову сходинку їх культурної, соціально-економічної та етнічної еволюції.

Таким чином, всебічний аналіз археологічних матеріалів Північно-Західної України II ст. до н. е. – IV ст. н. е. дозволив встановити, що пам'ятки черняхівського типу цього регіону сформувалися на основі старожитностей зубрецької групи. Останні утворилися в результаті інтеграційного процесу пшеворської і зарубинецької культур з включенням дакійських елементів. У свою чергу, однією із складових частин для пшеворської і зарубинецької культур стали поморсько-кльошові старожитності, поширені у Північно-Західній Україні і Північно-Східній Польщі в кінці IV – II ст. до н. е. Цей висновок дозволяє нам стверджувати, що носіями вищезгаданих культурно-історичних типів пам'яток був один і той же етнос на різних етапах свого розвитку.

У розв'язанні питання про історичне визначення цього етносу вирішальне значення мають археологічні дослідження В. Д. Барана на Дністрі. На основі детального аналізу археологічних матеріалів черняхівського типу і ранньосередньовічних старожитностей, В. Д. Баран переконливо показав генетивний зв'язок між ними¹⁰. Близькість між двома групами населення проявляється в усіх елементах культури, передусім у керамічному матеріалі. Це дозволило дійти висновку, що носіями старожитностей черняхівського типу на Подністров'ї була одна з груп східних слов'ян¹¹. Нові дослідження В. Д. Барана на Дністрі, зокрема на поселенні біля с. Теремці, повністю підтвердили його попередні висновки. Селище в Теремцях добре датується фібулами IV – V ст. н. е. і належить до заключної фази розвитку черняхівської культури в Подністров'ї. У керамічному комплексі поселення поєднуються риси пізньоримського (черняхівського) типу з елементами ранньосередньовічної слов'янської культури. Житлові будівлі типові для празької культури. Вони представлені квадратними напівземлянками з пічками-кам'янками¹².

Розробки В. Д. Барана і наші дослідження дозволяють зв'язати єдиним ланцюжком етнокультурний розвиток регіону протягом тривалого часу, розглядаючи його як ряд послідовних етапів еволюції слов'янського етносу (рис. 3). Це означає, що Волинь і Галичина були частиною земель, де здавна жили племена, ядро яких складав слов'янський етнос. Судячи з археологічних матеріалів у окреслений нами період, цей етнос пройшов складний

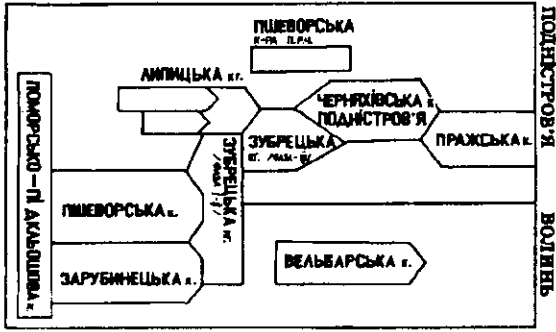

Рис. 3. Ретроспективна схема розвитку археологічних культур Північно-Західної України рубежу і першої половини I тис. н. е.

ни, які в його час називалися «антами», «склавенами» і «венедями», походять з одного кореня і в давнину мали одну спільну назву «венеди»¹³. Найбільш ранні повідомлення про венедів містяться у книгах Плінія Старшого, Тацита і Птолемея. Римський історик і природознавець Пліній Старший (помер у 79 р.) у своїй «Натуральній історії» (IV, 97), описуючи територію, розміщену на схід від Вісли, пише: «Деякі говорять, що ці (землі) населені аж до р. Вісли сарматами, венедями, скірами і гірами»¹⁴.

Римський історик Тацит у праці «Германія» (98 р.): «Тут кінець Свевії... куди віднести певкінів, венедів і фенів — до германців чи сарматів, достеменно не знаю, хоча певкіни, яких деякі називають бастарнами, мовою, способом життя, осідлістю і жителями повторюють германців. Неохайність у всіх, паразитизм і зашкарублість знаті. Із-за змішаних шлюбів їх вигляд стає все потворнішим і вони набирають рис сарматів. Венеди багато перейняли від їх звичок, бо заради грабунку рискають по горах і лісах, які тільки існують між певкінами і феннами. Все ж скоріше їх можна зарахувати до германців, бо споруджують собі домівки, носять щити і пересуваються пішки, причому з великою швидкістю і все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на підводах, і на коні»¹⁵.

Птолемей (помер близько 178 р.) при описі Сарматії говорить, що цей край населяють великі народи, серед них венеди по всій Венедській затоці. Він згадує також венедські гори¹⁶.

Детально проаналізувавши ці джерела, Г. Ловм'янський, а вслід за ним Д. А. Мачинський, Є. Колендо, переконливо, на наш погляд, показали, що поєднання даних Плінія Старшого і Птолемея з даними Тацита неможливе. Всі ці автори вважають повідомлення Птолемея помилковими, локалізацію у його творах венедів — надуманою конструкцією. Дані Плінія, на їх думку, відносяться до більш раннього часу (IV – I ст. до н. е.), його венеди знаходяться на значній хронологічній і територіальній відстані від венедів-слов'ян Йордана¹⁷. На думку вчених, лише свідчення Тацита відображають реалії I ст. н. е. Він локалізує венедів на тій території, де, виходячи із загальноісторичних і лінгвістичних міркувань, треба шукати давніх слов'ян¹⁸.

Ми не будемо зупинятися на детальному аналізі даних Тацита та інших античних авторів. Це питання в достатній мірі опрацьоване у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Використаємо висновки, зроблені дослідниками в результаті аналізу даних «Германії», з урахуванням усіх останніх писемних джерел¹⁹.

Висновки лінгвістів зводяться до наступного:

1. Більша частина даних, які наводить Тацит, була отримана римлянами в кінці 60-х років. Ці дані могли доповнюватися аж до 98 р., коли була завершена «Германія».

2. До опису венедів Тацит підходить, рухаючись із заходу на схід, і тому дані про них, ймовірно, відносяться до більш знайомої римлянам західної ча-

шлях прогресивного історичного розвитку, вступаючи у взаємодію з сусідніми групами населення, вибираючи елементи їх культури і, відповідно, кілька разів міняючи вигляд своєї.

Порівняємо дані досліджень археологічних матеріалів з відомими і добре опрацьованими писемними джерелами, які висвітлюють події ранньоримського часу.

Загальновідоме повідомлення Йордана, яке датуване VI ст., про те, що слов'яни

стини венедської території, тобто до західних областей Полісся, Волині і Поділля.

3. Територія можливого домінування венедів з другої половини I ст. н. е. стикалася з областю розселення германців, тобто обмежувалася, приблизно, середньою течією Західного Бугу. На південному заході вона простягалася через Подільську височину, не доходячи, очевидно, до верхньої течії Дністра, де жили бастарни, а пізніше, з останньої чверті I ст. н. е. — дакійське плем'я костобоків. На півдні межа між областями домінування венедів і іраномовного кочового світу проходила у північній частині Лісостепу по верхній течії Південного Бугу і, очевидно, дещо північніше Росі виходила до Дніпра.

Східний рубіж за писемними даними не простежується.

Територія проживання і область набігів венедів відповідає північній частині тієї області «взаємного страху» між германцями і сарматами, яка, за Тацитом, обмежує Германію зі сходу.

4. Венеди, з одного боку, очевидно, піддавалися нападам сарматів, а з іншого — самі виступали як активна войовнича сила. Створюється враження, що в районах між верхньою Прип'яттю і Дністром венеди в другій половині I ст. н. е. виступали як завойовники, які ще не повністю освоїли цю територію.

Дослідникам не вдавалося співставити ці висновки з даними археології, оскільки до кінця 70-х років на окресленій за писемними джерелами території не було відомо виразних археологічних пам'яток. У даний час така можливість з'явилася.

1. Описаний Тацитом час збігається з часом існування пам'яток зубрецької культурної групи.

2. За аналізом Г. Ловм'янського, Д. А. Мачинського, Є. Колендо, визначена Тацитом територія проживання венедів (її західна частина) збігається з ареалом зубрецької групи, що займала регіони Західної Волині і Північної Галичини, включаючи Західне Поділля.

3. Збігаються дані про межі стику венедів і германців з ареалом зубрецької і пшеворської культур.

Пам'ятки зубрецької групи на заході охоплюють райони дещо західніше р. Західний Буг і верхньої течії Вісли, де вони межують, інколи черезсмужно, з пам'ятками пшеворської культури, носіями якої були, в основному, германські племена. Проте Д. А. Мачинський без будь-яких підстав відносить регіон Верхнього Дністра до місць проживання бастарнів^{*}. Археологічні матеріали переконливо показують, що племена Верхнього Подністров'я склали в I–II ст. н. е. єдине і нерозривне етнокультурне ціле з Волинню. Пізніше, у другій половині I ст. н. е., дійсно, в Подністров'ї з'явилося дакійське плем'я костобоків (одні з творців липицьких пам'яток, що проживали черезсмужно з венедським населенням і асимільовані ним до кінця II ст. н. е.). Очевидно, бастарни (певкіни) проживали на рубежі ери південніше, в районі Середнього Дністра, де відомі пам'ятки поянешти-лукашівської культури і споріднені з ними старожитності римського часу. Південна межа венедів (за даними писемних джерел) збігається з межею поширення пізньозарубинецьких пам'яток, близьких до пам'яток зубрецької групи.

4. Великий інтерес викликають дані писемних джерел про те, що венеди у другій половині I ст. н. е. виступають між Прип'яттю і Дністром як нове населення, що з'явилося тут недавно і ще повністю не обжило цю територію. Це спостереження Тацита, слушно зауважене Д. А. Мачинським, цілком підтверджується археологічними матеріалами. Вони однозначно доказують появу в цьому регіоні у другій половині I ст. н. е. нового населення, яким були племена зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Саме в цей час пам'ятки зубрецької групи з'являються також в районі Середнього Дністра, де проживали сармати і нащадки певкінів-бастарнів. Очевидно, з

^{*} Аналогічну думку, вслід за Д. А. Мачинським, висловив інший дослідник — М. Б. Шукін. Шукін М. Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // АС.— 1987.— №28.— С. 103–118. При цьому ні один ні другий автор не вдаються до якогось аналізу археологічних джерел.

поступовим освоєнням цієї території пов'язані повідомлення Тацита про постійні військові сутички венедеїв з іншими племенами («рискають ради грабунку»).

Із сказаного вище виходить, що або носії зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, просунувшись на Волинь та Північну Галичину і підкоривши пшеворські племена, дали їм назву венедеї, або, навпаки, зарубинці, розчинившись у пшеворському середовищі, прийняли їх етноплеменну назву.

Таким чином, два незалежні джерела, якими є археологічні матеріали і повідомлення античних авторів, цілком узгоджуються між собою, підтверджують і доповнюють одне одного. Вони свідчать, що починаючи з пізнього доримського часу на території Північно-Західної України проживали слов'янські племена, творці поморсько-кльошової, пшеворсько-верхньодністровської, зарубинецької, зубрецької культур і пам'яток черняхівського типу, які носили, в крайньому разі, з другої половини I ст. н. е., назву венедеї. Вони займали, очевидно, західну частину цього великого етнічного масиву Східної Європи. Його східну частину населяли племена пізньозарубинецької і київської культур.

Примітки

¹ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е.— К., 1975.— 171 с.

² Вакулєнко Л. В. Етнокультурна ситуація в Верхньому Подністров'ї в I—II вв. н. е.// Древніє слов'яне і Київська Русь.— К., 1989.— С. 33.

³ Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е.// Археологія.— 1986.— Вип. 51.— С. 32—47.

⁴ Бидзиля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа эры// Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 4—12.

⁵ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1983.— С. 110, 111, 114—126.

⁶ Циндровська Л. О. Могильник в урочищі Дівіч Гора// Археологія.— 1985.— Вип. 43.— С. 79—81.

⁷ Гудкова А. В. О классификации памятников III—IV вв. в Днестро-Дунайской степи// Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 34—44.

⁸ Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подніпрів'ї і Західному Побужжі// Археологія.— 1982.— Вип. 37.— С. 31—48.

⁹ Баран В. Д. Поселення черняхівської культури біля с. Черепин.— К., 1961.— С. 98.

¹⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1982.— С. 163—262.

¹¹ Там же.— С. 200—263.

¹² Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема ранних славян// Славяне Днестра и Дуная.— К., 1983.— С. 5—47.

¹³ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 34, 35, 119.

¹⁴ Плиний Секунд. Естественная история// Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— 1984, I, II.

¹⁵ Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии.— Л., 1970.— Т. I.— С. 372.

¹⁶ Птолемей. Географическое руководство// Латышев В. В. Известия... 1907.— Т. I.— С. 228—231.

¹⁷ Lowmiński H. Początki Polski.— Warszawa, 1963.— Т. I.— S. 159; Kolendo J. Zródła pisane w badaniach nad stwami kulturowymi i etnicznymi Europy środkowej w okresie rzymskim// Problemy kultury niebarskiej.— Stupsk, 1981.— S. 65—78; Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—IV вв. н. э.// АС.— 1976.— Вип. 17.— С. 82—231.

¹⁸ Мачинский Д. А. Указ. соч.— С. 87—92.

¹⁹ Там же.

ПРОБЛЕМЫ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫС. Н. Э.

В статье излагаются основные положения концепции автора о культурно-историческом развитии племен, проживающих на территории Волыни и Северного Прикарпатья в I в. до н. э. – IV в. н. э. Определены некоторые общие закономерности исторического развития в регионе. Они проявляются в сравнительно частой смене характера культуры, незавершенности культурного процесса, его относительной неустойчивости. Находясь на периферии больших культурных массивов, памятники контактной зоны характеризуются в большинстве локальными особенностями, вызванными связями их носителей с соседними культурными группами. Таковыми являются пшеворские и вельбарские древности. Нередко в результате интеграции двух-трех культур возникают новые культурные образования. Такими образованиями в западноукраинском регионе стали зубрецкая (волыно-подольская) и липицкая культурные группы.

Важной закономерностью культурно- и этногенеза первобытной эпохи, которая особенно четко прослеживается в контактной зоне, является тесное взаимодействие мигрантов с автохтонным населением. Этот процесс обеспечивает преемственность основных элементов материальной культуры, он, по мнению автора, составляет один из главных стимуляторов прогрессивного развития того или иного этноса в контактной зоне. В статье прослеживается генетическая связь между поморско-кleshевыми и пшеворскими (верхнеднепровского локального варианта), зарубинецкими (полесскими) и зубрецкими древностями; последними и памятниками черняховской культуры типа Бовшева. Эта связь является отражением нескольких этапов развития одной из групп древнеславянского (венедского) этноса. В ходе эволюционного развития славяне ассимилировали часть дакийских племен, входивших в состав носителей липицких древностей, а также какие-то группы германцев, носителей восточной части пшеворской культуры.

Д. Н. Козак

THE PROBLEMS OF ETHNOCULTURAL HISTORY OF THE NORTH-WESTERN UKRAINE IN THE EARLY HALF OF THE I CENTURY A. D.

The article states the main thesis of the author's conception concerning the cultural and historical advancement of the tribes living on the territories of Volyn and north Carpathians during the I century B. C.— IV century A. D. Some general laws of historical development in the region are defined. They are manifested in the relatively often change of the culture pattern, incompleteness of the cultural process, its instability. Standing aloof from large cultural centres, cultural monuments of the examined region are characterized uppermost by local peculiarities accounted for their representatives' contacts with neighbouring cultural groups. Such are Pshevorskaya and Velbarskaya antiquities. New cultural formations often arose as a result of integration of two or three cultures. They were Zubretskaya (Volyno-Podolskaya) and Lipitskaya cultural groups that became such formations in the western Ukraine region. An important law governing cultural and ethnic genesis of the primitive age, most clearly observed in the region being investigated, is the close interaction between migrants and local population. This process promotes succession of the foremost elements of material culture. In the author's opinion, it is one of the major stimulus for the advance of this or that ethnic group in the region. Genetic relationship between Pomorsko-Kleshevaya and Pshevorskaya antiquities is retraced in the article, as well as that between Pshevorskaya (Verkhne-Dneprovskiy local variant), Zarubinetskaya (Polesskaya) and Zubretskaya antiquities and, finally, between the latter and the monuments of the Chernyakhovskaya culture of the Bovshev type. This relationship is the reflection of several advancement stages of one of the groups of Old Slaw (Venedskiy) ethnoses. In the course of their evolution the Slavs assimilated part of Dariyskiy tribes belonging to the representatives of Lipitskaya antiquities, as well as some groups of Germans — representatives of the eastern part of Pshevorskaya culture.

Одержано 14.09.90